

УДК 378

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/56-1-36>

Юлія КЛОЧКОВА,

orcid.org/0000-0002-9323-4142

старший викладач кафедри спеціальної освіти та психології

Комунального закладу вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»

Запорізької обласної ради

(Запоріжжя, Україна) yuliya.tv@gmail.com

ІНКЛЮЗИВНИЙ ОСВІТНІЙ ПРОЦЕС У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано сучасний розвиток інклюзивної освіти у закладах вищої освіти України. Інклюзивна освіта має постійну підтримку від держави на всіх рівнях її розвитку: від дошкільної освіти, охоплюючи середню освіту, до вищої освіти. Висвітлено та проаналізовано результати констатувального етапу експерименту з дослідження стану розвитку інклюзивного освітнього процесу у закладах вищої освіти України. Досліджено основні закони України, які регулюють навчання здобувачів освіти з особливими потребами у закладах вищої освіти. Дано визначення поняттю «освітній процес». Автор статті вважає за доцільне провести анкетування серед студентів закладів вищої освіти з особливими потребами з метою визначення труднощів, які виникали на етапі вступу до закладу, а також труднощів під час навчання. Проаналізовано, які форми подання інформації є для них актуальними та найбільш результативними. Акцентовується увага на тому, що дослідження було проведено у різних регіонах країни, що робить його більш об'єктивним. Висвітлено отримані результати дослідження.

Підведено результати анкетування викладачів, що мають досвід роботи зі студентами з особливими потребами та тими, що не мають такого досвіду. Проаналізовано різницю у їхніх відповідях. Визначено психологічну готовність науково-педагогічних працівників навчати студентів з особливими потребами, приймаючи можливу необхідність підвищення кваліфікації з цих питань у різних формах: тренінгах, конференціях, стажуваннях тощо.

Доведено наявність труднощів у матеріально-технічному, методичному забезпеченні закладів вищої освіти, відсутності єдиної системи підвищення кваліфікації з питань інклюзії. Висвітлено труднощі інформаційного плану: важкість доступу до інформації абітурієнтів, наявність відповідних структур в освітніх закладах. Обґрунтовано необхідність подальшого вивчення шляхів їх вирішення.

Ключові слова: інклюзія, освітній процес, заклад вищої освіти.

Yuliia KLOCHKOVA,

orcid.org/0000-0002-9323-4142

Senior Lecturer at the Department of Special Education and Psychology

Municipal Institution of Higher Education «Khortytsia National Educational and Rehabilitational Academy»

of Zaporizhzhia Regional Council

(Zaporizhzhia, Ukraine) yuliya.tv@gmail.com

INCLUSIVE EDUCATIONAL PROCESS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS OF UKRAINE

The article analyzes the modern development of inclusive education in higher education institutions of Ukraine. Inclusive education has constant support from the state at all levels of its development: from preschool education, covering secondary education, to higher education. The results of the ascertainment stage of the experiment on the state of development of the inclusive educational process in higher education institutions of Ukraine are highlighted and analyzed. The main laws of Ukraine, which regulate the education of students with special needs in higher education institutions, have been studied. The concept of "educational process" is defined. The author of the article considers it expedient to conduct a survey among students of higher education institutions with special needs in order to determine the difficulties that arose at the stage of admission to the institution, as well as difficulties during studies. Analyze which forms of information presentation are relevant and most effective for them. Attention is focused on the fact that the research was conducted in different regions of the country, which makes it more objective. The results of the study are highlighted.

The results of a survey of teachers who have experience working with students with special needs and those who do not have such experience are summarized. The difference in their answers was analyzed. The psychological readiness of scientific and pedagogical workers to teach students with special needs was determined, accepting the possible need for advanced training on these issues in various forms: trainings, conferences, internships, etc.

It has been proven that there are difficulties in the material and technical, methodical support of higher education institutions, the absence of a single system of professional development on issues of inclusion. The difficulties of the information plan are highlighted: the difficulty of accessing applicants' information, the presence of appropriate structures in educational institutions. The need for further study of ways to solve them is substantiated.

Key words: inclusion, educational process, institution of higher education.

Постановка проблеми. Активне впровадження в Україні інклюзивної форми навчання у школах призвело до того, що серед абітурієнтів закладів вищої освіти підвищилася кількість осіб з особливими потребами. Згідно з законами України «Про освіту», «Про вищу освіту» (Закон України «Про вищу освіту») на здобуття ступеню бакалавра та магістра можуть претендувати абітурієнти з особливими потребами, окрім тих, що мають порушення інтелектуального розвитку. Це значно розширює подальші можливості абітурієнтів. Кількість професій, які вони можуть опанувати збільшується, рівень знань є вищим, а це означає, що їхнє подальше працевлаштування та затребуваність на ринку праці є більш успішним. Здобуття вищої освіти дає можливість студентам з особливими потребами мати вищу зарплатню у майбутньому та самостійно повністю забезпечувати себе. Підвищення запиту серед здобувачів освіти з особливими потребами, а також розвиток інклюзії в цілому призвели до реформування закладів вищої освіти. При цьому, немає нормативної бази з переліком обов'язкового наявного технічного забезпечення. Різні заклади освіти укомплектовані по-різному. Є певні проблеми з адаптацією старих будівель для забезпечення архітектурної доступності. Немає спеціалізованого навчання всіх викладачів закладів освіти щодо особливостей роботи з різними категоріями студентів. Залишається недостатньо вивченим методичне забезпечення навчальних курсів, а також умови адаптування навчального матеріалу для здобувачів освіти з особливими потребами.

Аналіз досліджень. Питанням дослідження розвитку вищої освіти, особливостями освітнього процесу займалися такі вчені, як М. Костецька (Костецька, 2017), М. Повідайчик (Повідайчик, 2021), та інші. Дослідженню різних аспектів державного регулювання вищої освіти приділяли увагу в наукових працях такі дослідники, як В. Кремень (Кремень, 2015), Л. Губерська (Губерська, 2015) та інші. Аспекти професійної реабілітації осіб з особливими потребами розглядали Г. Лещук (Лещук, 2017), С. Мельник (Мельник, 2018) та інші. Велика кількість робіт з тематики інклюзивної освіти присвячена проблемам фізичної доступності, тобто забезпеченню можливостей перебування здобувачів у закладах освіти, можливість дістатися туди транспортом, проживання у гуртожитку закладу. Також українські вчені багато уваги приділяють законодавчій базі інклюзивної освіти, правовому забезпеченню освіти осіб з особливими потребами. Водночас, зростає потреба у детальному аналізі послуг, які

вже надаються студентам з особливими потребами та окреслення того, над розвитком чого ще варто активно працювати.

Мета статті. Дослідити стан розвитку інклюзивної освіти у закладах вищої освіти України, визначити проблеми освітнього процесу для студентів з особливими потребами та викладачів, які працюють з ними.

Виклад основного матеріалу. Беззаперечною перевагою інклюзивної освіти є подолання соціальної відчуженості. Повноправне знаходження осіб з особливими потребами серед інших, надання їм послуг на високому рівні – це те, чого прагнуть всі розвинені країни світу. Педагогічні основи теорії інклюзивної освіти складаються з теорії освіти і навчання, загальних законів освіти, концепту навчання тощо. В якості психологічних основ інклюзивної освіти виступають теорії розвитку особистості, теорії раннього втручання в розвиток дитини, теорії визначення психічних структур особистості. Багато уваги приділяється дослідженню умов, засобів, критеріїв інклюзивного навчання та виховання у закладах дошкільної та середньої освіти. Це пов'язано з тим, що впровадження інклюзії починалося саме з них. Сьогодні ми маємо більше абітурієнтів з особливими потребами у закладах вищої освіти, що забезпечує їм більше можливостей у дорослому самостійному житті.

З метою дослідження стану освітнього процесу для здобувачів освіти з особливими потребами у закладах вищої освіти України нами було проведено констатувальний експеримент. Він включав анкетування студентів з особливими потребами у закладах вищої освіти та анкетування викладачів, які працюють у вишах України. Освітній процес – це інтелектуальна, творча діяльність у сфері вищої освіти і науки, яка впроваджується у закладі через систему науково-методичних і педагогічних заходів (Закон України «Про вищу освіту»). Дослідження охоплювало 100 здобувачів вищої освіти з особливими потребами, які навчаються у різних закладах вищої освіти України. Анкетування проходило анонімно, в індивідуальному порядку. Анкети були розроблені заздалегідь, спираючись на досвід теоретичного вивчення стану інклюзивного освітнього процесу у вишах України. Вивчаючи наукові доробки дослідників, нам вдалося встановити можливі труднощі та проблеми, які є у закладах вищої освіти. Вони охоплюють як матеріальну, так і психологічну сторони.

Інклюзія – це процес, що включає не тільки створення доступного середовища, оснащення додатковим обладнанням, транспортне забезпечення

тощо. Це також процес перепрограмування свідомості всіх учасників. Викладачі мають бути готовими навчати таких студентів, виділяти більше часу на підготовку, створювати різні варіанти складання модульних, залікових, екзаменаційних робіт, а найголовніше – психологічно сприймати таких студентів на одному рівні з іншими.

Дослідження проводилось протягом 2022 року на базі таких закладів вищої освіти: Комунальний заклад вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського; Київський університет імені Бориса Грінченка.

Для вивчення стану розвитку інклюзивного освітнього процесу студентам пропонувалося відповісти на такі питання:

1. Чи знаєте Ви, які заклади вищої освіти в Україні можуть забезпечити навчання студентів з особливими потребами?

2. Яку форму навчання Ви обрали або хотіли б обрати, якби була можливість?

3. Які труднощі у навчанні у Вас є?

4. На Вашу думку, у чому ще може з'явитися потреба під час навчання у закладі вищої освіти?

5. Яке спеціальне обладнання Вам може знадобитися під час навчання?

6. Чи потребуєте Ви підтримки та додаткової допомоги з боку педагогів?

7. Яку допомогу Ви хотіли б отримувати з боку педагогів?

8. Чи потрібна Вам допомога психологів навчального закладу?

9. Чи вважаєте Ви, що програму навчання для студентів з особливими потребами треба змінити та спростити у разі потреби?

10. На Вашу думку, які труднощі у працевлаштуванні у Вас можуть виникнути?

11. Що, на вашу думку, варто змінити в освітньому процесі у вишах України?

Обробка результатів. Анкетування показало, що тільки 25% здобувачів освіти мають повну інформацію про те, які заклади вищої освіти в Україні можуть забезпечити навчання студентів з особливими потребами. 51% студентів володіють цією інформацією частково. Відповідно, 24% здобувачів вищої освіти з особливими потребами не володіють цими даними. Це означає, що під час вступу ця інформація була для них недоступною. На нашу думку, це могло статися через кілька причин. По-перше, у цих студентів немає потреби у додаткових технічних засобах навчання, тому вони не шукали цю інформацію. По-друге, інформацію було знайти важко, тому абітурієнти не ознайо-

мились з цим питанням. Це також підтверджує наше дослідження, що охоплювало аналіз сайтів закладів вищої освіти України. З проаналізованих шести сайтів тільки половина має зручне розташування інформації для вступників з особливими потребами, на одному сайті таку інформацію можна отримати через форму онлайн-зв'язку, ще на двох цих даних взагалі немає.

Серед здобувачів освіти з особливими потребами майже навіпіл розділились вподобання щодо форма навчання. По 43% опитуваних проголосували за інклюзивну та дистанційну форми навчання. Серед труднощів навчання студенти з особливими потребами найбільше виділяють відсутність індивідуального підходу з боку викладачів та часті пропуски через хвороби. Це підтверджується дослідниками, які вивчали психологічну готовність науково-педагогічних кадрів до роботи зі студентами з особливими потребами.

Важливим є також матеріально-технічне забезпечення закладів вищої освіти. До необхідного обладнання здобувачі освіти відносять спеціальні парти або столи зі стільцями, додаткове звукопідсилююче обладнання, планшет з можливістю збільшення зображення. 52% респондентів зазначили, що іноді потребують додаткової допомоги з боку викладачів. Це мають бути додаткові консультації з дисциплін, додаткові пояснення та індивідуалізація складання модульних, залікових, екзаменаційних робіт. Викладачам, які працюють зі студентами з особливими потребами, необхідно продумувати та розробляти навчальні програми, враховуючи можливість варіативності контролю знань.

Регулярної підтримки психолога потребують 11% опитуваних, при цьому 40% респондентів потребують її час від часу. Також здобувачі освіти з особливими потребами наголошують на тому, що у них є труднощі з працевлаштуванням та зазначають на необхідності допомоги з боку закладу освіти.

Отже, анкетування показало, що сьогодні не всі проблеми інклюзивної освіти є вирішеними, закладам вищої освіти є над чим працювати. Серед факторів, які можна покращити студенти зазначають: удосконалення системи вступу до закладів вищої освіти, поширення толерантності до осіб з особливими освітніми потребами, придбання додаткового обладнання для осіб з особливими потребами, використання індивідуального підходу; допомога у виконанні завдань, збільшення часу на виконання певного завдання тощо.

Вивчаючи освітній процес у закладах вищої освіти, обов'язково маємо проаналізувати його об'єктивно та різнобічно. Тому паралельно було

проведено анкетування серед викладачів. Зважаючи на те, що думки науково-педагогічних працівників, які мають досвід роботи у інклюзивних групах, та тих, хто не має такого досвіду, можуть відрізнятися, ми сформували два види анкет для детальнішого аналізу.

Анкета для викладачів, що не мають досвіду роботи в інклюзивних групах, охоплювала такі питання:

1. У чому, на Вашу думку, полягає сутність інклюзивної освіти?
2. На Вашу думку, студенти з якими особливими освітніми потребами можуть навчатися в інклюзивних закладах вищої освіти?
3. Чи готові Ви психологічно прийняти та навчати студентів, які мають особливі потреби?
4. Яке додаткове навчання Ви проходили для викладання дисциплін студентам з особливими потребами?
5. Чи складається персонал з професіоналів з неупередженими поглядами (викладачі повинні бути готовим до співпраці з іншими)?
6. Яким чином студентське самоврядування співпрацює зі студентами з особливими потребами? Наприклад, надаючи можливість читати вірші, дивитися фільми і брати участь в заходах, які заохочують прийняття інших?
7. Як Ви оцінюєте рівень науково-методичного забезпечення закладу освіти щодо запровадження інклюзивного навчання, а саме: наявність підручників та посібників, методичних розробок, наочних матеріалів тощо?
8. Науково-методичну підтримку з яких зазначених нижче питань Ви хотіли б отримати:
9. Яке додаткове навчання Вам необхідно для того, щоб ефективно проводити роботу з академічною групою?
10. Які форми отримання інформації є для Вас найбільш оптимальними?

Сутність інклюзивної освіти більшість викладачів розуміє як багаторівневий процес включення осіб з особливими потребами в суспільне життя. Також вони зазначають, що це процес визнання і реагування на різноманітність потреб усіх тих, хто навчається, що передбачає використання сукупності методик навчання.

На друге питання респонденти відзначили, що не всі студенти з особливими потребами можуть навчатися в закладах вищої освіти. Зокрема, найменший відсоток викладачів готовий працювати зі здобувачами освіти з тяжкими порушеннями мовлення, розладами аутистичного спектру, синдромом дефіциту уваги та гіперактивності. Це може означати, що викладачам не вистачає знань з особливостей

роботи з цими студентами, а також що існує психологічна неготовність приділяти увагу навчанню таких студентів. Це припущення підтверджує наступне питання, де 90% респондентів зазначають, що готові навчати студентів з особливими потребами, але не впевнені як це робити, а 10% говорять про те, що не готові приділяти додатковий час для розробки технологій навчання таких студентів.

Недостатня кваліфікація з питання навчання студентів з особливими потребами пов'язана з відсутністю такого навчання у той час, коли більшість науково-педагогічних кадрів закінчували університети. Щорічне підвищення кваліфікації також частіше стосується новітніх доробок у власній сфері, ніж у вивченні загальних методик навчання. Це підтверджує наше дослідження. 60% респондентів зазначили, що не проходити додаткового навчання для викладання дисциплін студентам з особливими потребами. І тільки 20% викладачів вивчають вітчизняні та зарубіжні дослідження з цього питання. Кваліфікація викладачів з питання інклюзивного навчання напряму пов'язана з науково-методичним забезпеченням закладу. 10% респондентів зазначили, що заклад має труднощі з таким забезпеченням. Тільки 20% відповіли, що установу забезпечено всім необхідним. Це готує про ускладнення процесу навчання для здобувачів з особливими потребами, а також ускладнення процесу роботи для викладачів. Викладачам не вистачає знань з питань організації роботи з найуразливішими категоріями студентів з метою їх повноцінного залучення до освітнього процесу та подальшої соціальної інтеграції, а також інформації щодо міжнародного досвіду розвитку інклюзивної освіти. Більшість викладачів висловили бажання пройти додаткове навчання з питань інформації про конкретні порушення розвитку, роботи зі складною поведінкою, ефективні стратегії спільного навчання. Доцільною формою отримання такої інформації більшість викладачів вважає семінари-практикуми.

Задля отримання об'єктивної інформації від викладачів, що вже мають досвід роботи з інклюзивними групами, ми розробили для них окрему анкету. Вона включала такі питання:

1. Чому, на Вашу думку, варто впроваджувати інклюзивне навчання в закладах вищої освіти?
2. Визначте труднощі, які заважають успішній інклюзії студентів з особливими потребами:
3. Зазначте Ваші особистісні якості, які необхідні для успішного втілення інклюзивного навчання
4. Оцініть свою професійну компетентність щодо роботи зі студентами в групах з інклюзивною формою навчання.

5. Яке додаткове навчання Ви проходили для викладання дисциплін студентам з особливими потребами?

6. Які труднощі у Вас виникають в роботі з питань інклюзивної освіти?

7. Чи пропонує заклад і чи забезпечує він доступ до відповідної кадрової підтримки, надаючи студентам досвід і знання, необхідні для задоволення всіх потреб і здібностей, тобто наставників, помічників, інших фахівців?

8. Ваш заклад працює над створенням почуття спільності, долучаючи студентів з особливими потребами до різних видів діяльності?

9. Яким чином студентське самоврядування співпрацює зі студентами з особливими потребами? Наприклад, надаючи можливість читати вірші, дивитися фільми і брати участь в заходах, які заохочують прийняття інших?

10. Із ким із спеціалістів, які здійснюють супровід навчання студентів із особливими потребами Ви співпрацюєте і яким чином?

11. Як Ви оцінюєте рівень науково-методичного забезпечення закладу освіти щодо запровадження інклюзивного навчання, а саме: наявність підручників та посібників, методичних розробок, наочних матеріалів тощо?

12. Які форми отримання інформації є для Вас найбільш оптимальними?

Серед викладачів, які працюють зі студентами з особливими потребами ми побачили майже стовідсоткову підтримку інклюзивної форми навчання. На нашу думку, це твердження не було одноголосним через те, що все ще є складнощі впровадження інклюзії. Викладачі відзначають, що необхідно виділяти додатковий час для планування роботи, продумати способи задоволення академічних потреб всіх студентів, вирішувати проблеми, пов'язані зі складною поведінкою студента тощо. Також половина опитуваних спеціалістів відзначають, що заклад повністю не забезпечений необхідним кадровим персоналом для роботи в інклюзивній системі освіти. 50% рес-

пондентів зазначають і складнощі з наявністю необхідних посібників, наочних матеріалів тощо. Варто відзначити, що всі викладачі мають додаткову підготовку для такої роботи, яку вони отримували у різних формах. Це наукові конференції, семінари та тренінги, стажування, вивчення наукових публікацій тощо. Саме це сприяє самовизначенню викладачів як достатньо компетентних спеціалістів. Більшість віддає перевагу отриманню додаткової інформації з інтерактивних курсів та семінарів-практикумів.

Висновки. Шляхом експериментального дослідження нами було проаналізовано стан інклюзивного освітнього процесу у закладах вищої освіти України. Результати експерименту показали, що викладачі закладів освіти повністю підтримують інклюзивну форму навчання та вважають її найдоцільнішою в Україні. Водночас, вони акцентують увагу на деяких труднощах у роботі зі студентами з особливими потребами. До них відносяться: збільшення кількості часу на підготовку до занять, недостатнє володіння методиками викладання для певних категорій студентів, необхідність додаткового навчання з цього питання, недостатнє матеріально-технічне забезпечення освітнього процесу тощо.

Студенти з особливими потребами, в свою чергу, визначають, що вони хочуть навчатися в інклюзивній формі навчання. Для кращого засвоєння матеріалу їм необхідні додаткові консультації викладачів, допомога зі складанням модульних та семестрових робіт, допомога у працевлаштуванні. Також вони наголошують на тому, що не завжди легко знайти потрібну організаційну інформацію. Особливо це стосується етапу вступу до закладів вищої освіти.

Підсумовуючи зазначене вище, ми можемо констатувати, що інклюзивний освітній процес в Україні активно розвивається. Залишаються певні труднощі з методичним та інформаційним забезпеченням. Пошук шляхів їх вирішення є метою наших подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Губерська Н. Л. Державне регулювання вищої освіти в умовах демократизації публічних відносин в Україні. *Право і суспільство*. 2015. № 2. С. 153-158.
2. Закон України «Про вищу освіту». URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>
3. Костецька М. Підвищення якості вищої освіти як чинник розвитку і модернізації змісту освітнього процесу. *Молодь і ринок*, № 11. С. 140-144.
4. Кремень В. Г. Проблеми якості української освіти в контексті сучасних цивілізаційних змін. *Рідна школа*. 2014. № 11. С. 3-7.
5. Лещук Г. В. Сутнісна характеристика професійної реабілітації людей з інвалідністю. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/18301/1/%D0%A1%D0%A3%D0%A2%D0%9D%D0%86%D0%A1%D0%9D%D0%90%20%D0%A5%D0%90%D0%A0%D0%90%D0%9A%D0%A2%D0%95%D0%A0%D0%98%D0%A1%D0%A2%D0%98%D0%9A%D0%90%20%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%A4%D0%95%D0%A1%D0%86%D0%99%D0%9D%D0%9>

Е%D0%87%20%D0%A0%D0%95%D0%90%D0%91%D0%86%D0%9B%D0%86%D0%A2%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%87%20%D0%9B%D0%AE%D0%94%D0%95%D0%99.pdf

6. Мельник В. П. Міжнародно-правове регулювання соціального захисту осіб з інвалідністю у сфері реабілітації та праці: теоретико-правовий підхід. URL:http://www.pjv.nuoua.od.ua/v1_2018/17.pdf

7. Повідайчик М. М. Освітнє середовище університету як засіб формування конкурентоспроможності майбутнього вчителя. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/37064/1/%D0%9A%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D0%B0%202021.pdf>

REFERENCES

1. Huberska N. L. Derzhavne reguluvannya vishchoї osviti v umovah demokratizacii publicnih vidnosin v Ukraїni. [State regulation of higher education in the conditions of democratization of public relations in Ukraine]. Law and Society. 2015. № 2. pp. 153-158. [In Ukrainian].

2. Zakon Ukraїni «Pro vishchu osvitu». [Law of Ukraine «On Higher Education»]. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> [In Ukrainian].

3. Kostetska M. Pidvyshchennia yakosti vyshchoi osvity yak chynnyk rozvytku i modernizatsii zmistu osvitnoho protsesu. [Improving the quality of higher education as a factor in the development and modernization of the content of the educational process]. Youth and the Market, № 11. pp. 140–144. [In Ukrainian].

4. Kremen V. H. Problemy yakosti ukraїnskoї osvity v konteksti suchasnykh tsyvilizatsiinykh zmin. [Problems of the quality of Ukrainian education in the context of modern civilizational changes]. Native school. 2014. № 11. pp. 3–7. [In Ukrainian].

5. Leshchuk H. V. Sutnisna kharakterystyka profesiinoi rehabilitatsii liudei z invalidnistiu [Essential characteristics of professional rehabilitation of people with disabilities]. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/18301/1/%D0%A1%D0%A3%D0%A2%D0%9D%D0%86%D0%A1%D0%9D%D0%90%20%D0%A5%D0%90%D0%A0%D0%90%D0%9A%D0%A2%D0%95%D0%A0%D0%98%D0%A1%D0%A2%D0%98%D0%9A%D0%90%20%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%A4%D0%95%D0%A1%D0%86%D0%99%D0%9D%D0%9E%D0%87%20%D0%A0%D0%95%D0%90%D0%91%D0%86%D0%9B%D0%86%D0%A2%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%87%20%D0%9B%D0%AE%D0%94%D0%95%D0%99.pdf> [In Ukrainian].

6. Melnyk V. P. Mizhnarodno-pravove rehuliuвання sotsialnoho zakhystu osib z invalidnistiu u sferi rehabilitatsii ta pratsi: teoretyko-pravovi pidkhid. [International legal regulation of social protection of persons with disabilities in the field of rehabilitation and work: a theoretical and legal approach]. URL:http://www.pjv.nuoua.od.ua/v1_2018/17.pdf [In Ukrainian].

7. Povidaichyk M. M. Osvitnie seredovyshe universytetu yak zasib formuvannya konkurentospromozhnosti maibutnoho vchytelia. [The educational environment of the university as a means of forming the competitiveness of the future teacher]. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/37064/1/%D0%9A%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D0%B0%202021.pdf> [In Ukrainian].